

II. Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslim Kadınların İhtidalarına Örnekler

Yazarlar

Simge Sarçın^{1*}

Mensubiyet

¹Tarih Doktora Programı, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeditepe Üniversitesi, İstanbul,
34755, Türkiye.

*Yazışma yapılacak kişi: e-mail: simge.sarcin@std.yeditepe.edu.tr

Preprint

Özet

Osmanlı Devleti tarih boyunca İslam dininin “Dinde zorlama yoktur!” emrine uyarak gayrimüslimlerin dini hürriyetine saygı duymuştur. Padişahlar yayınladıkları fermanlarda zimmilerin ibadetlerini rahatça yapması ve dini mekanlarına dokunulmasının yasaklanması gibi çeşitli kararlar alarak haklarını korumuştur. Özellikle Osmanlı’nın son dönemlerinde Müslüman olan gayrimüslimlerle ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında kendi dinini terk ederek ihtida eden kişi sayısının aslında çok da fazla olmadığı görölmektedir. Bu durum zimmilere Müslüman olmaları için herhangi bir baskı yapılmadığının bir göstergesidir. Bir dinden başka bir dine geçişin birçok farklı sebebi bulunmaktadır. Bunlar; kişinin kendi mensubu olduğu dini tatmin edici bulmayışı, geçiş yapmak istediği dine bağlı olan kişilerin sosyal çevresindeki mevcut olumlu tutumları, maddi ve manevi meseleler, farklı dini inanca sahip bir kimse ile evlenme isteği, olağandışı bir duruma maruz kalma gibi sebepler olarak sıralanabilir. Bur çerçevede ihtida eden kişi kendi mensup olduğu dini bırakarak yeni bir dini zaman içerisinde içtenlikle benimsemektedir. Çalışmamız II. Meşrutiyet Dönemi’nde gayrimüslim kadınların ihtida hareketlerinin sebepleri ve sonuçları arşiv belgeleri ışığında ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Din; gayrimüslim; kadın; meşrutiyet; mühtedi.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere İslamiyet'i benimsetmeye yönelik yaptığı herhangi bir zorlama olmasa da çeşitli şekillerde ihtidayı özendirdiğine yönelik görüşler bulunmaktadır. Bu minvalde; Müslüman olan vatandaşlara daha fazla tımar tevcih etmesi, aylık bağlaması, maddi yardımda bulunması ve bir göreve tayin etmesi gibi uygulamalar Müslümanlığa özendirmiştir (Yıldız, 2013, s. 108). Ayrıca ihtidayı kolaylaştırmak adına gayrimüslimlere yönelik her türlü imkânı kullanmaya da özen göstermiştir. 5 Temmuz 1326 tarihli Dahiliye Nazırı adına müsteşar tarafından Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen bir yazı şeklindedir:

Bingazi'nin Seyit Gabriyel köyünde oturmakta olup ihtida etmek için yerel şeri mahkemeye Zümrüt bind Halife adındaki bir kadın başvurmuştur. Yahudi kızın ihtidasına ait işlemlerin orada yapılması için bahsi geçen kızın özel bir vasıta ile İstanbul'a gönderilmesi Bingazi Mutasarrıflığınca istenmiştir. Musevi Zümrüt'ün bir polis ile bir kadın muhafız yanında olarak İskenderiye'de yapılacak bir aktarma ile İtalyan vapuruna bindirilerek 1 Temmuz 1326 tarihinde Bingazi'den yola çıkarıldığı Bingazi Mutasarrıflığına bildirilmiştir. Musevi kız Zümrüt'ü İstanbul'a geldiğinde özel bir memur vasıtasıyla vapurdan aldırarak muhafaza altına alınması istenmiştir (BOA., DH.EUM, THR. 44-6, 5 Temmuz 1326). Bunun üzerine Musevi kız 12 Temmuz 1326 tarihinde Hidiviye Kumpanyasının Osmaniye vapuruyla İstanbul'a geldiği bildirilmiştir (BOA., DH.EUM., THR, 44-6, 15 Temmuz 1326).

İhtida kayıtlarında din değiştirenlerin milliyetleri tam olarak belirtilmediği için milliyetlere göre mühtedilerin dağılımı hakkında net bir şey söylemek mümkün olmamaktadır. Osman Çetin'in 1472 yılından 1909'a kadar ihtida konusunu detaylı bir şekilde incelediği *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Haraketleri ve Sosyal Sonuçları* isimli eserinde ihtidaların dağılımında ilk sırayı Rumlar almakta olup, ardından Ermeni ve Yahudi cemaatine mensup kişiler gelmektedir (Çetin, 1994, s.45).

BULGULAR

Özellikle Müslüman bir ailenin yanında ikamet eden gayrimüslimler onların gelenek ve göreneklerinden etkilenecek ihtida etmek istemiştir. Nitekim İslam dininde bir insanı Müslüman olmaya teşvik etmek kişinin yaşamı boyunca yapabileceği en hayırlı ve güzel işlerden biri olarak görülmüştür (Karataş, 2020, s. 172). Örneğin; Dahiliye Nezaretine çekilen bir telgrafta, Ermeni cemaatinden olan Beyoğlu'nda Kazgancıbaşı Mahallesi'nin Mezarlık sokağında yirmi yedi numaralı hanede kayıtlı olan ve Çarşamba'da Derviş Ali mahallesi'nin Draman sokağında Kolağası Hüsnü Efendi'nin haremi Fatıma Hanım'ın üç numaralı hanesinde misafir olarak kaldığı zamanlarda Anna bint-i Muhtar adında zimmi kadın Müslümanlıktan etkilenecek ihtida ettiğinden tüm çevrede övgüyle bahsedilmiştir (BOA., DH. EUM., 41-32, 11.11.1335). Benzer bir vakada; Bursa ahalisinden Ermeni cemaati nisvanından olan Halıcıoğlu'nda Teşrici sokağında Gelibolulu Agop'un hanesinde misafir olarak kalan Artin'in kızı Nigâr Müslüman örf ve adetlerinin etkileşimi sonucunda İslamiyet'i kabul etmiş olması mahalle halkı tarafından takdir edilmiştir (BOA., DH. EUM., 34-32, 17.05.1335). Konuyla ilgili diğer bir belgede; Hasköy'de Abdü's-selam Mahallesi'nde Yeşildirek Bakkal Caddesinde yaşayan Şişli'de Kunduracılık yapan Ermeni cemaatinden Haçik'in kızı Hürdigar Müslüman bir mahallede büyüdüğü için İslam dininden etkilenecek ihtida etmek istemesinden mutluluk duyulmuştur (BOA., DH.EUM, 21-31, 21.07.1334).

Evlenme; hukuki bir engel teşkil etmeme durumunda erkek ile kadının ortak bir yaşam sürme, evlat sahibi olma ve büyütme amacıyla gerçekleştirdikleri akittir. İslam dini evliliği hem neslin devamını sağlamak hem de zinayı önlenmek için her zaman üstün tutmuştur. Hz. Muhammed'in, "Nikah benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi uygulamazsa benden değildir" hadisiyle İslam'ın evliliğe bakışını açıkça ifade etmiştir

Farklı dini inanışlarda ise evlilik kurumuna bakış değişkenlik göstermektedir. Yahudi dini evliliği mutlaka olması gereken bir durum olarak değerlendirir, evlenmeyen insanlara "boş adam" anlamına gelen "ravak" şeklinde nitelendirirdi. Bu dine mensup kişiler bekar kalan birini büyük günah işlemiş sayar, ancak evlendikten sonra tam biri olarak görürlerdi. Çünkü onlara göre erkek veya kadın evlenip aile kurmaz ise bir kültürün yok olmasına sebebiyet verirdi.

Hristiyanlara göre ise; evlenme ve aile kurma tamamen dini bir durum olarak nitelendirilirdi. İsa'nın ve kilisenin birliğini sembolize eden evlilik insanların zina

yapmaması için gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğu bir eylemdir. Ancak Hristiyanlar Yahudilere göre bekarlığı evlilikten daha üstün görürdü. Pavlus'un Birinci Korintoslulara yazdığı bir mektupta yer alan şu cümle Hristiyanların evliliğe bakış açısını göstermektedir: "Karın varsa boşanmayı isteme, karın yoksa kendine eş arama" (Karataş, 2020, s. 44-45).

Osmanlı toplumunda kapitalizmin gelişmesiyle birlikte bireysel hak ve özgürlükler gündeme gelerek aile kurumunda değişim ve dönüşüm gerçekleşmeye başlamıştır. Evlilik müessesesi kilise ve devletin yakın denetiminden özgürleşerek, sadece çiftler arasındaki anlaşmaya yönelik yapılmıştır. Bu akış içerisinde gerçekleşen küreselleşmeyle birlikte çok-kültürlülüğün gelişmesi evlilik formlarında da değişiklik meydana getirmiş, ırklar veya dinler arası evlilikleri ortaya çıkarmıştır (Beylunioğlu-Kaymak, 2020, s. 50-52).

Özellikle II. Meşrutiyet yılları yeni bir aile anlayışının temellerinin atıldığı bir süreç olmuştur. İttihadçıların "yeni aile", "milli aile", "yeni hayat" gibi söylemleri bu dönemin ana çizgisini oluşturmuştur. Bu bağlamda kadın özgürlüğüne uygun bir aile yapısının oluşmaya başladığı gözlemlenmiştir. Eski aile yapısının yerini sadece kadının ve erkeğin aktif rol oynadığı çekirdek aile almıştır (Toprak, 2022, s. 9-11). Toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bu süreçte Mecelle mevzuatının artık yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Aile hukukunun yeniden düzenlenmesi için kurulan bir komisyon 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi adıyla yeni bir metin yürürlüğe koymuştur. 156 maddeden oluşan bu mevzuatla devlet ilk kez nikah akdine müdahale etmiştir. Çok eşle evlenme, aile meclisi, gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma gibi konulara bir düzen getirerek kendi denetimi altına almıştır (Toprak, 2022, s. 9-11).

Müslüman erkeğin semavi dinlerden birine inan kadınla nikah kıyabilmesi İslam dininin vecibelerini yerine getirmesi koşuluyla hukuken uygun sayılmıştır. Fakat Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesi ise kati surette yasaklanmıştır. Çünkü İslam dinine göre ailenin reisi erkektir ve kadın kocasına tabidir. Müslüman bir kadınla evli olan erkek aynı zamanda zimmi bir kadınla da nikah yapabilmıştır. Bu durumda her iki eş kocaya karşı ayrı haklara sahip durumda tutulmuştur (Cin, 1974, s. 111-113). Nitekim Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlenmeyi tercih etmesi çok sık gerçekleşen bir husus olarak karşılaşılmıştır. Bu durumun sebebini Müslüman kadınlar gayrimüslim hemcinslerine göre iyi bir eğitim almadıklarından kaynaklandığını düşünmüştür. Çünkü Müslüman kadınlara yasak olan birçok şeyin (dil öğrenmesi, güzel giyinmesi, eğitilmiş

olması) zimmi kadınların rahatlıkla yapabildiği söylenmiştir (Çakır, 1994, s. 283). Ancak Osmanlı topraklarına gelen bazı seyyahların ifadeleri bu durumun tam tersini düşündürmektedir. Örneğin; XIV. yüzyılın sonlarında seyyah Alman Protestan papazı Salomon Schweigger; “Müslümanlar dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Müslüman kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılıktadır yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülmüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor” demektedir (Ortaylı, 2000, s. 94).

Arşiv belgelerinde evliliklerin sık sık ihtidaya yol açtığı bilgisine rastlanılmıştır. İhtida hikayelerinin birçoğunun temelinde sevdiği adamla evlenmenin kendi dinine mensup eşinin zorbalıklarından kurtulmak veya görücü usulü evliliklerden kaçmak gibi konular vardır. Ancak gayrimüslim evli bir kadın ihtida ettikten sonra Müslüman bir erkekle evlenmesi için eşinin rızasının alması zorunlu tutulmuştur. Çünkü Hristiyan veya Yahudi cemaate mensup kadınların gayrimüslim eşlerinin rızası olmadan ayrılması mümkün değildir (Şeker, 2007, s. 41).

Osmanlı hükümeti ilerleyen yıllarda sadece evlenme niyetiyle din değiştirmek isteyen gayrimüslimlerin toplumda çeşitli sorunlar yaratabilmesinden ötürü ihtidasını kabul etmemeyi uygun görmüştür (Şeker, 2007, s. 41). Konuyla ilgili olarak; Dahiliye Nezaretinden Beyrut Vilayetine gönderilen bir yazıda Akka’da ihtida etmek isteyen evli Musevi bir kadının Fransa tebaasından olduğu bahisle Fransa sefareti tarafından ısrarlı bir şekilde kocasına iadesi talep edilmiştir. Ancak Fransa vatandaşı olan Musevi kadının ihtidasında ısrarcı olarak Rezzak bin Zeat isimli Müslüman erkekle evlenmek istediği ve eski kocasına geri dönmek istemediğini belirtmiştir. Ancak bu durum iki ülke arasında huzursuzluğa yol açacağından ötürü ihtidası kabul edilmemiş, sonrasında kendisine yol parası verilerek kocasının yanına gönderilmiştir (BOA., DH. MUİ., 109-42, 17 Haziran 1326).

İhtida gayrimüslim kadının sevmediği eşinden bir kaçış olmanın yanı sıra var olan konumlarını iyileştirmek için yeni bir alan yaratmanın yolu olmuştur. Böylelikle bu kadınlar din değiştirerek hem sosyal yaşamlarının belirli kısımlarını iyileştirmiş, hem de eski eşlerinin baskısından kurtularak daha iyi bir yaşam süreceğine inandiğı Müslüman erkekle evlenmiştir (Doğan ve Baer, 2011, s. 427). Hintli Amerikalı akademisyen Gauri

Viswanathan'ın gayrimüslim kadınların din değiştirmesiyle ilgili analizi şöyledir: “İster modern seküler Hindistan ve Britanya’da olsun, ister erken modern İslam Osmanlı İmparatorluğu’nda olsun, din değiştirmenin kadınları bir eşik konumuna yerleştirdiğini ve bu durumun devletin yeni kadınlarını garanti altına almasına neden olduğunun farkına varmamızı sağlıyor” (Doğan ve Baer, 2011, 428).

Bazen herhangi bir sebepten ötürü eşini veya ailesini kaybetmiş gayrimüslim kadınlar geçimlerini sağlamak ve çocuklarına iyi bir yaşam vermek amacıyla ihtida etmek istemiştir. Böylelikle kadın hem kendi yerini hem de çocuklarını daha iyi seviyeye taşıma imkânı bulmuştur. Özellikle arşiv belgelerinde kimsesiz gayrimüslim kadınların maddi imkânı yeterli meslek sahibi bireylerle evlendikleri görülmektedir. Örneğin; Sofya sefaretinden Varna şebkenderi Selim Gürcü beyin Musevi milletine mensup Yosef Amedon’un İzmir’de doğan kızı Luna ile evli olduğunu bildirmiştir (BOA. HR.SFR., 889-88, 29 Mayıs 1915). Dul Ermeni kadınlar da temel ihtiyaçlarını karşılayamamaya başladığında birçoğu ihtida etmiştir. Bu kadınlar çocuğuyla beraber İslam köylerinden birine yerleşip evlenerek orada rahat bir hayat sürmek istemiştir (BOA., DH. ŞFR., 478-49,19. 04.1331). Eşleri sevk edilen Ermeni kadınların bir Müslüman talibi çıkarsa İslamiyet’i kabul edip eski eşlerinden ayrılıp izdivaç ettiklerine rastlanılmıştır (BOA., DH. ŞFR., 535-67, 06.08.1332). 1331 tarihli Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta; Sivas’ta bazı memurların ailesini kaybeden Ermeni kızlarla evlendiklerinden söz edilmiştir. Ancak izdivaç için Şeriye mahkemelerinden izin almadıkları anlaşıldığından hükümetin gayrimüslim kadınları zor duruma düşürmeden bu gibi kişiler için gerekli cezayı uygulaması kararı alınmıştır (BOA., DH. ŞFR., 494-133, 14.08.1331).

TARTIŞMA

İhtida İçin Gerekli Aşamalar ve Alınan Önlemler

İhtida, belirli aşamalar ve kurallar çerçevesinde gelişigüzel gerçekleşmeyen bir eylemdir. Bu noktada ihtida hareketinin aşamaları sırasında ne tür işlemlerin yapıldığına dair detaylı kayıtlar bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk adımın ihtida etmeye karar veren kişinin bulunduğu yerin mülkü makamına bir dilekçe ile müracaat etmesi gerektiğini göstermiştir. Bu dilekçe ile birlikte ihtida etmek isteyen kişi vilayet idare meclisine çağrılmıştır. Vilayet

idare meclisinde kendisine neden ihtida etmek istediğinin sorulmuş, bunun bir korku veya teşvikten kaynaklı olup olmadığı anlamaya çalışılmıştır. Kayıtlar çoğunlukla ihtida etmek isteyen kişinin bu işlemi gönül rızasıyla ve İslamiyet'e meyilli olması sebebiyle gerçekleştirdiğini göstermektedir. Bu işlemden sonra gayrimüslim kişiyi bağlı olduğu cemaatin ruhani reisi bir odaya almış ve telkinlerle kararından döndürmeye çalışmıştır. Yapılan konuşmalar sonrasında bu kişi kararından vazgeçmez ise; gerekli şeri ve nizami işlemler yapılmıştır. Örneğin; Selanik valisi tarafından Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Umumi Müfettişliğine gönderilen 9 Muharrem 1327 tarihli yazıda Musevi Cemaatinden Vida binti Salamon isimli bir kadının ihtida etmek istediğini bir dilekçe ile beyan edince kendisi vilayet meclisine çağırılmıştır. Musevi Vidaya kendi vicdanı ile mi yoksa zorla mı ihtida etmek istediği sorulmuştur. Mensup olduğu ruhani liderin telkinlerine rağmen gayrimüslim kız kendi rızasıyla bu niyetinde kararlı olduğunu belirtmiştir (BOA., TFR. I. SL., 203-20242, 9 Muharrem 1327).

Mühtedinin yeni kültürel çevreye daha rahat uyum sağlamasını sağlamak için kendisine uygun Müslüman ismi alması oldukça önemsenmiştir. Bu isimlendirme sonrasında nüfus kayıtlarında gerekli değişiklikler yapılmış ve yeni nüfus kâğıdı verilmiştir (Çetin, 1994, s.56-57).

İhtida ilamlarının büyük çoğunluğunda, “şeref-i İslam ile müşerref olup ismi Şakir tesmiye olunduğu” gibi ifadeler yer almaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere mühtedi eski ismini terk ederek yeni bir Müslüman ismi kullanmaya başlamıştır. Ancak zimmi kadınların din değiştirmeden önce de Nazar, İnce, Nurcan, Mercan, Sümbül, Meryem, Sultane, Pembe, Sara, Gülşen, Nazlı, Sariye, Gülfırar gibi İslami veya Türkçe isimler taşıyabildikleri gözlemlenmiştir. Yine de ihtidadan sonra eski ismi değiştirilerek; Hatice, Fatma, Zübeyde, Zehra, Emine gibi isimleri aldıklarına rastlanılmıştır (Çetin, 1994, s. 56-57). Ayşe Nebiyye isminin (BOA., TFR. I. SL., 203-20241, 9 Muharrem 1327), Firdevs, Hayriye, Saime ve Münire gibi isimler verilmiştir (BOA., TFR. I. SL., 185-18428, 2 Cemaziye'l-Evvel 1329). İhtida vakalarında sürekli olarak karşımıza çıkan önemli temalardan biri yaş konusudur. Bazı arşiv belgelerinde karşımıza çıkan “*İhtidası sahih olsa bile sinni müsait olmadığından*” ifadesi çocuk yaşta olanların ihtidasının kati suretle kabul edilmediğinin çok açık göstergesidir. Bu minvalde ihtidanın gerçekleşmesi içi çocukların ve ergenlerin ihtida için uygun yaşa erişmiş olması gerekmektedir. 15 Teşrin-i Sani 1327 tarihinde

Dahiliye Nezaretinden Sivas Vilayetine gönderilen yazıda; ihtida etmek isteyen kimselerin tam olarak 15 yaşını doldurmaları halinde ihtida işleminin kabul edileceği bildirilmiştir. Şayet ihtida etmek isteyen kadın veya erkekler 15 yaşına kadar velileri yanında ikamet istemedikleri takdirde arzularına göre Müslüman yahut Hristiyan bir ailenin yanında güvenilir bir şekilde ikamet etmekte özgür oldukları belirtilmiştir (BOA., DH.İD., 116-32, 15 Teşrin-i Sani 1327).

Doğum tarihlerinin kaydedilmediği dönemlerde ihtidayı gerçekleştirmek isteyen kişinin olgunlaşıp olgunlaşmadığına ilgili birimlerce karar verilirdi. Bazen gayrimüslimin yaşı ihtida için resmi evraklarda tutmasa da resmi görevliler din değiştirmesine izin vermiştir. Örneğin; Arpina adlı bir kızın buluş çağında olmamasına rağmen görüntüsünün kuvvetli olduğuna kanaat getirilerek ihtidası uygun bulunmuştur. Eyal Ginio'nun "*Childhood, Mental Capacity and Conversion to Islam in the Ottoman*" adlı XVIII. yüzyıl Selanik kadı sicillerini ele aldığı çalışmasında ihtida eyleminin kabul edilmesi için kişinin her zaman 15 yaşında olmasının zorunlu olmadığından bahsetmesi bu durumu desteklemektedir (Deringil, 2017, s. 91).

Ancak çoğunlukla ihtida için yaşın 15 olması zorunlu tutulmuş, bu konuda herhangi bir müsamaha gösterilmemiştir. 1910 yılına ait Dahiliye Nezareti yazışmalarında rastlanılan bir belgede gayrimüslim bir kız çocuğunun ihtidasının; "*sığar-ı sinni hasebiyle ihtidası kabil olamayacağına binaen...mezburenin pederine teslim edilmiş olduğu*" ifadesiyle din değiştirmesinin yaş sebebiyle mümkün olmadığı belirtilmiştir. (Şeker, 2007, s.37). Gürün'ün Karahisar karyesi ahalisinden ve Ermeni cemaatinden olan İranohi adında bir kızın kendi isteğiyle olan ihtida talebi yaşının on iki olması sebebiyle reddedilmiştir. Kanunlarca uygun görülen kızın on beş yaşına gelinceye kadar ailesinin yanında kalması uygun görülmüştür. Ancak İranohi'nin bunu istememiş, Hristiyan veya İslam dinini benimsemiş bir mahallede ikamet etmesine kararlaştırılmıştır (BOA. DH.İD., 116-32, 7.12.1329). Bir başka belgede ise; Bitlis valisinin Dahiliye Nezaretine Ermeni bir kız çocuğuyla ilgili çektiği telgrafta yer alan bilgiye göre; Muş'un Şenik köyünden olan Ermeni cemaatinden olan İrgü'nün iki yaşından itibaren Karanlı Yusuf ismindeki bir Kürtün hanesinde tutulduğu zamanlarda Müslüman olmak istediği ve şu anda ise sekiz yaşında olan kızın ihtidası talep edilmiştir. Ancak yetkililer mezburenin böyle küçük bir

yaşta ihtidasının mümkün olamayacağına karar vermiş akabinde babasına teslim etmişlerdir (BOA. DH. İD., 116-1-0, 14.09.1328).

Osmanlı gayrimüslim vatandaşı olmayıp yabancı tebaadan olan kişilerin de ihtida talepleri de olmuştur. Kudüs Mutasarrıfı Suphi Bey tarafından Bab-ı Aliye gelen bir telgrafta şu hususlar yazmaktadır: 7 Haziran 1325 tarihinde ihtida etmek isteyen yetim Yahudi kızı vaktiyle Avusturya'dan hicret ederek Yafa'da ikamet etmekte olup Avusturya vatandaşlığını muhafaza etmiş bir aileye mensup olduğu anlaşılmıştır. Yabancı tebaadan olup tabi oldukları devlet kanununca rüşt çağına ermemiş kızların ihtidasının gerçekleşmesi için konsolos tarafından memur gönderilmesi istenmiştir (BOA.BEO., 3580-268481, 8 Haziran 1325).

Görüldüğü üzere ihtida etmek isteyen kişilerin yaşının uygunluğu hususunda Osmanlı tezkiresindeki yaşının muteber tutulması yetkililerin kararıyla uygun görülmüştür. Ancak yaşı uygun olmasa da ihtida etmek isteyen kişiler karardan dönmek istememiştir. Bu durumda tezkirenin içeriğine bir iddia veya itiraz meydana getirmişlerdir. Nüfus sicil nizamnamesinin 11. Maddesi hükmüne göre: “İdare meclisince meydana gelen ihtilafın çözülmesi gerektiğinden dolayı bahsi geçen yaş meselesi gerekli tetkikat ve tahkikat yapılarak halledilmesi ve bunun üzerine “yaş düzeltimi” maddesinin uygulanması için vilayet ile adliye nezaretine bilgi verilmesi gerekmektedir” şeklinde karar alınmıştır (BOA., DH. MUI. 135-21, 4 Şubat 1325) Örneğin; Ester isimli altı yaşlarındaki Yahudi kız “Tashih-i Sin (yaş düzeltme)” talebinde bulunmuş olup bu husustaki talebi üzerine tereddüt yaşandığından dolayı gereğinin yapılması idare meclisi kararıyla arz olunmuştur (BOA., DH. MUI., 135-21, 30 Kanun-i Sani 1325).

Osmanlı Devlet'i gayrimüslimlerin ihtida isteğinin kabul edilmesi için yaşının 15 olmasını zorunlu tutmuşsa da belirli bir tarihten itibaren belirlenen yaşın 20 olarak değiştirildiği anlaşılmaktadır. Bu belgelerde “*Yirmi yaşını ikmal etmeyenlerin resmen ihtidası kabul edilmemekle beraber sinni-i mezkuru ikmal edinceye kadar ebeveyni veya bir Hristiyan nezdine gitmekten imtina edenlerin arzu eyledikleri mahalde bulunmalarına müsaade...*” gibi ifadeler yer verilmiştir (BOA., DH.İD., 116-71, 20.10.1331). Örneğin; 26 Ağustos 1331 tarihli Dahiliye Nezaretine çekilen telgrafta Bursa'da Biladbotes köyünden bir Rum kızının İslam dinine mensup olan bir delikanlıya kaçarak ihtida talebinde bulunduğu bahsedilmektedir. Rum kızın yaşı 17 olsa da ihtidası için gerekli işlemlerin yapılmasına

müsaade edilmemiştir. Bahsi geçen belgede ihtida işleminin gerçekleştirilmeyeceğini bildiren “İhtidası yaşından dolayı kabul edilmemiştir” şeklinde ifade edilmiştir (BOA. DH. İD., 116-68, 26.08.1330). Benzer bir durum Erzurum’da Tofani köyünde Nazinik adında 17 yaşında Ermeni bir kızın ihtida talebinin yaşının uygun olmaması sebebiyle kabul edilmediğinden bahsedilmektedir. Diğer bir belgede; 20 yaşına girmediğinden dolayı ihtidaya kalkışan kızın din ve mezhep değiştirme işlemlerinin gerçekleştirilmediği açıkça belirtilmiştir. İhtidası kabul edilmeyen gayrimüslim kız hahambaşılığa teslim edilmek istenmiş fakat kız ne hahamhaneye ne de ailesine gitmek istemiştir (BOA., DH.İD., 116-76, 9 Teşrin-i Sani 1329). Bu örnekler hem Osmanlı Devleti’nde rüşt yaşının 20 kabul edilmekte olduğunu, bu yaştan daha küçük olanların ise ihtidasının kabul edilmediğini göstermektedir.

İhtida işleminin yaş faktörü sebebiyle gerçekleştirilmediği durumda gayrimüslimler kendi ailelerinin yanında ikamet etmek istemezler ise ihtidası gerçekleşinceye kadar ilgili makamlarca belirlenen yerlerde konaklamaları uygun görülmüştür. Bu durum bölge halkıyla gayrimüslim kızlar arasında bazen huzursuzluğa yol açmıştır. Örneğin; 5 Teşrin-i Sani 1329 tarihinde Hahambaşı Nesim Ranon tarafından İstanbul Hahambaşılığına gönderilen bir telgrafta da 20 yaşını ikmal etmeden ihtidaya kalkışan iki Yahudi kızın resmi işlemleri gerçekleştirilmediği belirtilmiştir. Ancak bu Yahudi kızların hahambaşılığa iade edilmeyip müslimhanelerde bulunmaları dolayısıyla cemaat ahalisi bir skandal yaratarak ilgili makamlara şikâyet etmişlerdir (BOA., DH. İD. 116-76, 5 Teşrin-i Sani 1329). Diğer bir belgede; Trabzon Valisi’nin Dahiliye Nezareti Celilesine 4 Eylül 1329 tarihinde gönderdiği bir telgrafnamede; Visre köyü Rum muhtarının kızı Sofi’nin, Yetimoğlu şakir tarafından kaçırılmasının asılsız olduğu yazmaktadır. Sofi bu şikâyetten birkaç gün sonra mahalli hükümetine müracaat ederek kendisinin zorla değil, gönül rızasıyla şakir ile izdivaç etmek istediğini ve onun nezdine gittiğini bildirmiştir. Ancak kızın 17 yaşında bulunduğu anlaşılmış olup, İslamiyet’i kabulü için 20 yaşını beklemesinin gerekli olduğu ve bu zamana kadar geçen sürede ailesinin yanına gitmesi gerektiği söylenmiştir. Merkume Rusya’da ikamet eden ebeveyni nezdine gitmek istemediğini çünkü orada eski zevci Nikola ile karşılaşmak istemediğini dile getirmiş, hatta serbest bırakıldığı halde şakir’in tekrar yanına gideceğini açıkça belirtmiştir. Sonuç olarak gayrimüslim kızın İslamiyet’i kabul

için uygun yaşa gelinceye kadar üç sene merkez vilayette misafir olarak ikametine karar verilmiştir (BOA. DH. H., 68-48, 20.10.1331).

İhtida kayıtlarında yer alan yerel yetkililerin karşılaştığı en büyük zorluğun din değiştirmenin gönüllü mü yoksa zorla mı gerçekleştiği mevzudur (Deringil, 2017, s. 350). İhtidadaki bu belirsizlik resmi görevlilerin sürekli olarak irdelediği ve titizlikle araştırdığı konular arasında yer almaktadır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin ihtida etmesine yönelik çıkan asılsız haberler durumu daha da zorlaştırmaktadır. Rumca yayınlanan Tahidromas Gazetesi'nde yer alan "Cebren Müslüman Etmek" başlığıyla; Preveze'de bir Rum kızın zorla Müslüman edilmesiyle ilgili haber yayınlanmıştır. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda haberin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır (BOA., DH. İD., 2878-79, 29.06. 1327).

Konuyla ilgili bir başka vakada; Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya gayrimüslim kadınların baskı yoluyla ihtida ettirildiği ve kötü muameleler gördüğü bilgisi ulaşmıştır. Bu şikayetler üzerine Sadrazam Rumeli'ye teftişe gitmiştir. Olayın açıklığa kavuşması için on dört gayrimüslim kadın ile beraber tanıklar mahkemeye çağırılmıştır. Bu kadınlara kendi hür iradeleri doğrultusunda ihtida edip etmedikleri sorulmuştur. Mahkeme huzurunda tüm kadınlar kendi istekleriyle ihtida ettiklerini ve sevdiği Müslüman erkeklerle evlendiklerini samimi bir şekilde dile getirmiştir (Deringil, 2017, s. 96).

Aslı olmayan diğer bir olayda; Behisni'de babası Müslüman annesi Ermeni olan iki kızın zorla Müslümanlaştırılması sonucunda Ermeni kilisesine sığındıkları hakkında bir söylenti ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine kızların ihtida isteğinin zorla mı yoksa gönüllü mü olduğu iyice araştırılmış ve sonucunda bilginin doğru olmadığı anlaşılmıştır (BOA., DH.MKT., 2617-88, 02.09.1326). Benzer bir asılsız haber; Selanik vilayetinden gelmiştir. Selanik valisi namına Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Umumi Müfettişliğine naip tarafından gönderilen bir yazıda; Selanik'in Üç Çeşmeler ve Mesut Han ve Akçamescid Mahalleleri ahalisinden ve Musevi cemaatinden kayıkçı Yosef' in kızları olan Sara, Esterina ve Rina adlarındaki kızların zorla Müslüman oldukları söylenmiştir. Bu dört kız vilayet idare meclisine çağrılarak ihtida istekleri sorgulanmıştır. Haklarında gerekli tahkikatlar yapılmış, sonucunda gayrimüslim kızların baskı olmaksızın Müslüman oldukları anlaşılmıştır (BOA., TFR. I. SL., 185-18428, 2 Cemaziye'l-Evvel 1329).

Sivas vilayetinden gelen şifreli bir telgrafta ise; Amasya'da Vortanus adında Ermeni bir kızın ihtida etmeden bir ay önce Beşir namındaki birisi tarafından izale-i bikt edildiğinden bahsedilmektedir. Ancak yetkililer tarafından gerekli sorgulamalar yapıldıktan sonra kızın kendi isteğiyle Beşir ile beraber olduğu sonrasında gönüllü olarak ihtida ettiği ortaya çıkmıştır (BOA., DH. İD, 116-75-0, 23.11.1331).

İncelenen belgelerde gayrimüslimlerin zorla ihtida ettirilmesine yönelik çıkan asılsız haberlerin bazılarının da doğruluğuna rastlanılmıştır. 13 Ağustos 1327 tarihinde İstanbul Rum Patrikhanesinden gelen bir şikâyet telgrafında bir grup Müslüman erkeğin biri ergenliğe girmiş diğer ergenliğe girmemiş iki gayrimüslim genç kızını zorla ihtida ettirip, kızların izale-i bikt edilmesinden bahsedilmiştir. Gayrimüslim kızlar olaydan beş gün sonra merkez kazanın polis karakoluna feryat ve göz yaşı içerisinde ifadeye gelmiştir. Jandarma ve polisler bu zorba gruba asla göz yummamış hatta onlara darp ve işkence etmekten geri kalmamıştır (BOA., DH. İD. ,20-4, 13.10.1329).

Söz konusu olan durumla ilgili bir başka belgede; Tersane amelesinden Cemal18 yaşlarında Yunanlı Evdok'u kaçıarak ihtida etmeye ve evlenmeye zorlamıştır. Bunun üzerine yetkililer gerekli araştırmalar neticesinde zimmi kızını pederine teslim edilmesini kararlaştırmıştır (BOA.DH. H., 64-80, 19.02.1332). Devlet-i Aliyye tebaasından olup Rum Ortodoks cemaatine mensup olan Bamyacı Hıralambo'nun kızını Eleni'yi, Manisa Protestan mektebinde öğretmenlik yapan Selanikli Hristo zorla ihtida ettirip evlenmek suretiyle kaçırmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde zabıta memurları tarafından mezbure bulunduğu yerden alınarak babasına teslim edilmiştir (BOA. DH.MKT., 1235-89, 23.01.1326). Benzer bir örnekte; Ermeni cemaatinden Kireçci Vartan'ın küçük kızını Eznif Üsküdar Toptaş'ı caddesinde 143 numaralı Kireçhaneden komşuya gider iken Tevfik isminde bir şahıs tarafından kaçırlarak İşlamiyet'i kabule ve evliliğe zorlanmıştır. Bunun üzerine zabıta nereden olduğu bilinmeyen Ermeni küçük kızını bulmak için çalışmalar başlatmıştır. Üsküdar'da şeyh Cami-i şerif civarında terlikçi esnafından Mehmet Efendi'nin zevcesi Ayşe hanımın hanesinde kaldığı saptanmış, küçük kız bulunduğu yerden alınarak ailesine teslim edilmiştir (BOA., ZB.,312-78, 21.04.1325).

Osmanlı Devleti yabancı devletlerin müdahalesini daha çok hissettiği bu dönemde herhangi bir huzursuzluğa sebebiyet vermemek için ihtida kayıtlarını nizami bir şekilde

tutmaya özen göstermiştir (Himmetoğlu, 2020, s.140). İhtida aşamalarını özetlemek gerekir ise;

- 1- Kişi Müslüman olmak istediğini bir dilekçe ile sancağa veya vilayet idare meclisine bildirmektedir.
- 2- Mühtediye “nizami” sorgusu Vilayet ve Sancak İdare Meclisi tarafından yapılmaktadır. Bu sorguda; mühtedinin kimlik tespiti yapılıp, hangi dine ve millete mensup olduğu belirlenerek din değiştirme hususunda kendi hür iradesinin bulunduğu tespit edilmektedir. Burada önemli olan husus kişiyi ihtidaya sevk edecek dış etkenlerin müdahalesinin bulunup bulunmadığıdır.
- 3- Gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra din değiştiren kişiden Kelime-i şehadet getirmesi istenir. Bu sırada Allah’tan başka tanrı olmadığını ve Muhammed’in onun resulü olduğunu kabul ettiğini sözlü bir şekilde dile getirir. (Yıldız, 2013, s. 110).
- 4- İhtida eden kişinin din değiştirmesi sırasında yanında bir vali veya mutasarrıf bulunur. Bununla birlikte gayrimüslim tebaaya ait bir temsilci de yer alır.
- 5- İhtida eyleminde gayrimüslimlerin sadece Müslüman olması önemsememiştir. Aynı zamanda mühtedilere yeni kültürel çevreye daha rahat uyum sağlayabilmeleri için Müslüman ismi verilmiş ve gerekli her türlü önlem alınmıştır (Çetin, 1994, s.56-57).
- 6- Gayrimüslim çocukların din değiştirmesi için ise ergenliğe girmiş olması zorunlu tutulmuştur.
- 7- Bütün koşullar yerine getirildikten sonra kişi Müslüman olarak kayda geçer ve kendisine “ihtida ilamı” takdim edilirdi (Karataş, 2020, s.167).

Gayrimüslim vatandaşların kendi rızası olmadan zorla İslamiyet’i kabul ettirmeye çalışmak yasak olduğu gibi, eski dindaşları tarafından bir önceki dinine geri dönmeleri hususunda rahatsız edilmelerine müsaade edilmezdi (Karataş, 2020, s.170). Ancak eski dini temsilcilerinin her zaman gayrimüslimlerin ihtidasını engellemeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Bazen eski dindaşları, ihtida eden gayrimüslimleri bimarhanelere kapatıp işkenceye tabi tutarak otoriter güç uygulamışlardır. Bu sebeple hükümet eski dindaşları tarafından devamlı olarak taciz edilen mühtedileri korumak amacıyla hastaneler,

bimarhaneler gibi sağlık kurumlarını sık sık teftiş etmiştir. (BOA. DH. MKT 116-32, 19 Mayıs 1325).

Konuyla ilgili olarak 19 Mayıs 1325 tarihli Adliye ve Mezahib Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda Adananın Kırıkhan Köyünde çerçilik yapan Mustafa ismindeki biri, ihtida etmesiyle nikahına aldığı Lohusya ismindeki Ermeni kızı ile Gice karyesine yerleşmişlerdir. Mühtedi vilayet merkezinde kendi isteği doğrultusunda İslamiyet’i kabul ettiğini, Mustafa ile severek evlendiğini hiçbir zorlama altında olmadığını ve eski dinine tekrar geri dönmek istemediğini belirtmiştir. Ancak Ermeni temsilcileri kızın ihtida etmesinin geçirmiş olduğu dehşet ve korkudan kaynaklandığını söylemiştir. Bu kızın birkaç günlüğüne eşinin yanından alınarak bir Hristiyan’ın veya vali muavini Circisi efendinin hanesine gönderilmesi teklif edilmiştir. Fakat Osmanlı hükümeti mühtediye, Ermenilerin geceleyin evi basarak kızını kaçırma ihtimalinden ötürü kendi belirledikleri bir Ermeni kadının evinde misafir ederek patrikhaneden gelen cevabı beklemiştir (BOA. DH. MKT 116-32, 19 Mayıs 1325).

Gayrimüslimlerin ihtida etmesinden memnun olmayan eski dinine mensup kişilerden bazıları din değiştirmenin usule aykırı yapıldığı konusunda yetkililere şikâyette bulunmuştur. Konuyla ilgili olarak; Köroğlu Ahmet ile evlenip Müslüman olan Ermeni kızın şikâyet edilmesinden kaynaklı huzursuzluk yaşandığından bahsedilmiştir. Eski dindaşları Köroğlu Ahmet’in Adana’dan karyesine on üç yaşındaki Ermeni kızını zorla getirdiğini iddia etmiştir. Şikâyet üzerine bahsi geçen kızın merkez kazaya getirilerek ifadesi alınmıştır. Ermeni kız Adananın Hasan Bey’le karyesinden Sağıroğlu Kazaz’ın kerimesi olduğu ve küçüklüğünde anne babası vefat ederek biraderi tarafından ikamet ettiği anlaşılmıştır. Ermeni kız on yedi yaşlarında iken Ahmet ile karşılaşmış kendi rızasıyla Müslüman olup Ayşe ismini alıp evlenmiştir. Memleketinde kimsesiz olan bu kız kocasından memnun olduğunu ifade etmiştir. Mezburenin on üç yaşında olduğu bilgisinin yanlış olup, kendi rızasıyla ihtida edip evlenmesi sebebiyle Ermeni kıza müdahale edilmemesi gerektiği kararlaştırılmış (BOA., DH. MUİ,14-7, 19.09.1327).

18 Kanun-i Sani 1326 tarihli Dahiliye Nezaretinden Meclis-i Mebusana gönderilen diğer bir yazıda; Ermenice yazılmış olan Azad Amert gazetesinin 22 Nisan 1326 tarihli nüshasında, bir Ermeni kadının İslamiyet’e zorlandığı ve Osmanlı hükümetinin de buna izin verdiğine dair bir yazı çıkmıştır. Bunun üzerine Erzurum vilayeti yetkililerine bir

dilekçe yazılmıştır. Vilayet yetkililerinden gelen cevapta; kadının 8 ay önce ihtida ederek Ayşe ismini alıp nikahlandığı yazmaktadır. Gayrimüslim kadın Ermeniler tarafından evinin basılarak zorla alıkondugunu, bu tehditler üzerine İslamiyet'ten vazgeçtiğini ve eski dinine döndüğünü söylemiştir. Aslında kendi özgür iradesiyle İslam dinini seçip evlendiğini belirtmiştir. Ayrıca Müslüman kocasından ayrılmak istemediğini, ihtidasında ısrarcı olduğunu ve Ermenilere teslim edilirse bir suikasta uğramaktan korktuğunu beyan etmiş ve yardım beklemiştir (BOA., DH.İD., 116-7, 18 Kanun-i Sani 1326). Ermenice Azad Amert gazetesinin farklı bir nüshasında yer alan benzer bir vakada; ihtida ederek Kızılın nahiyesi müdürü ile evlenen Ermeni kızın üzerinde baskı uygulandığından söz edilmektedir. Ancak yetkililerin soruşturması sonucunda Ermeni kıza hiçbir şekilde işkence ve tehdit yapılmadığı, rızası yoluyla din değiştirip nahiyeye müdürü Fehmi beyle evlendiği anlaşılmıştır (BOA. DH.İD., 116-17, 01.06.1329).

Mühtedilerin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmelerinin yanı sıra yeni evlendiği eşi ile eski eşinin aynı şehirde olması da huzursuzluk yaratabilmiştir. Bu sebeple evlenen çiftlerin buldukları yerden farklı bir yere gönderilerek daha huzurlu yaşamaları sağlanmıştır. 8 Ağustos 1328 tarihinde Hakkâri naibinin telgrafı üzerine Hakkâri Mutasarrıflığı Dahiliye Nezaretine şöyle bir yazı göndermiştir:

“İhtida ettiği bildirilen Yahudi kadın hakkında ahkam-ı şeriyenin tatbiki halen mümkün olmadığından bu suret gayrimüslim unsurlar arasında heyecana ve galeyana sebep olabileceğinden Hakkari naibi bu hususta uygun bir şekilde dikkati çekerek bu yüzden oraca bir vaka meydana verilmemesi ve şayet Yahudi kadın ile gayrimüslim kocasının yan yana bulunmasının mahsurlu bulunduğundan kendilerine bir taarruz ve tecavüz vuku bulması düşünöldüğünden durumdan kendilerinin haberdar ederek geçici süre için olsun oradan uzaklaştırmaları istenmekte ve neticesinin yazıyla bildirilmesi talep edilmektedir (BOA. DH.İD., 116-45, 8 Ağustos 1328).

Yukarıda yer alan belgeler neticesinde ihtidanın gerçekteşmesi için temel şartlar değerlendirildiğinde şunlara ulaşılmaktadır:

1. Öncelikle bir gayrimüslim hiç kimsenin baskısı altında olmadan kendi rızası ve vicdanı dahilinde Müslüman olmalıdır.

2. Bir gayrimüslimin din değiştirme isteğinin gerçekleştirilmesi için (yaş konusu tarihsel değişiklik göstermekte) yetkili makamların belirlediği yaşta olması gerekmektedir.
3. Sevdiği Müslüman bir erkekle evlenmek isteyen gayrimüslim kadın ihtida edebilir, ancak sadece bu niyetle din değiştirmesi kabul edilemez.
4. İhtida edecek kişi din değiştirme esnasında eski dinindeki ruhani liderlerle görüşürülmesi uygun görülmektedir.
5. İhtida gerçekleştikten sonra mühtedinin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmeleri kesinlikle engellenmiştir (Şeker, 2007, s. 42-43).

SONUÇ

Gayrimüslim kadınların din değiştirme vakaları sıklıkla karşılaşılan konulardan biri olmuştur. İhtida olarak adlandırılan bu olayların hemen hemen hepsinde şahit olunan bazı temel saikler bulunmuştur. Mühtedi kadınlar sosyo-kültürel şartlar, psikolojik durum, maddi beklentiler gibi sebeplerle din değiştirmiştir. İhtida kayıtlarında din değiştirenlerin milliyetleri tam olarak belli değildir. Bu sebeple çalışmamızda milliyetlere göre mühtedi kadınların dağılımı hakkında net bir şey söylemek mümkün olmamıştır. Yine kayıtlardan anlaşıldığı üzere Osmanlı gayrimüslim vatandaşlara sağladığı en önemli haklardan biri din ve vicdan hürriyetidir. Bu noktada ihtidalar büyük bir titizlikle gerçekleştirilmiştir.

Belgeler ihtida etmek isteyen gayrimüslim kadınların bu işlemi gönül rızasıyla ve İslamiyet'e meyilli olması sebebiyle gerçekleştirdiğini göstermektedir. Araştırma sırasında ihtida eden gayrimüslim kadınların kendi zımmi çevresinden tamamen uzaklaşmasına sebep oldu mu? Yoksa belirli şartlara uyarak münasebetler devam etti mi? gibi sorulara yanıt bulunamamıştır. İhtida eden gayrimüslim kadınlarla ilgili vakalar bir bütün olarak incelendiğinde yetkililer tarafından yaş hususu ciddiyetle üzerinde durulan konulardan biri olduğu anlaşılmıştır. Çocuk yaşta olanların ihtidası kati suretle kabul edilmemiştir. Yine de belgeler 15-20 yaş arası olan gayrimüslim kızların ihtida isteğinin daha fazla olduğu görülmüştür. Bu durum gençlerin henüz fikri ve dini şahsiyetlerinin tam olarak oluşmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan ihtida sadece bir din değişimi değil, aynı zamanda kültürel bir değişimin neticesi olarak görülmüştür.

KAYNAKÇA VE NOTLAR

ARŐIV KAYNAKLARI

Bab-1 Ali Evrak Odası

Dahiliye Hukuk

Dahiliye Muamelat

Dahiliye Muhaberat-1 Umumiye İdaresi

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Umum

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

Dahiliye Nezareti Őifre Kalemi

Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Seyrüsefer Kalemi

Hariciye Nezaret-i Umur-1 Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

İrade Adliye ve Mezahib

İrade Dahiliye

İrade Maarif

KİTAPLAR VE MAKALELER

Çetin, O. (1994). *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1492-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karataş, İ. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı*. İstanbul: Gökkuşbe.

Yıldız, B. (2013). Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Denizli'de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1, 105-122.

Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Kronik Yayınları.

Şeker, M. (2007). *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler*. Ankara: Ötüken.

Toprak, Z. (2022). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cin, H. (1974). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınevi.

Karataş, İ. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı*. İstanbul: Gökkuşbu.

Doğan, M. A. ve Baer, M. D. (2011). The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks. *Osmanlı Araştırmaları*. 38 (38), 267-273.